

Zamek w Kowalewie Pomorskim w XVII–XVIII wieku. Nowe spojrzenie w świetle opisów inwentarzowych

Bogusz Wasik

PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.3.002>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/276360>

Jak cytować

Wasik, B. (2023). Zamek w Kowalewie Pomorskim w XVII–XVIII wieku. Nowe spojrzenie w świetle opisów inwentarzowych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 71(3), 279–302.
<https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.3.002>

Bogusz Wasik*

Zamek w Kowalewie Pomorskim w XVII–XVIII wieku. Nowe spojrzenie w świetle opisów inwentarzowych

---

The castle in Kowalewo Pomorskie in the seventeenth
and the eighteenth century. A new look in the light
of inventory descriptions

Abstrakt: Zamek w Kowalewie Pomorskim był do czasu przeprowadzenia badań archeologicznych w latach 2013–2016 jedną ze słabiej rozpoznanych warowni komturskich. Zmieniły one w znacznym stopniu ten stan, umożliwiając dokładniejszą niż wcześniej rekonstrukcję rozplanowania zamku. Przeprowadzona w niniejszym artykule analiza opisów inwentarzowych z XVII–XVIII w. pozwala w dużej mierze ów obraz uzupełnić i zrekonstruować wygląd i topografię warowni w tym okresie. W obszernych opisach ukazano dość szczegółowo zabudowę kolejnych przedzamczy i układ zamku wysokiego. Na ich podstawie możliwe jest też prześledzenie postępującej degradacji stanu zespołu. Analiza inwentarzy umożliwiła także weryfikację części poglądów obecnych w literaturze przedmiotu.

Słowa kluczowe: Kowalewo Pomorskie, zamek, architektura, inwentarze, lustracje, wczesna nowożytność, Prusy Królewskie

Abstract: Until the archaeological explorations conducted in 2013–2016, the castle in Kowalewo Pomorskie was among the less methodically studied commander strongholds. Those explorations materially changed this state, making it possible to reconstruct the plan of the castle to a greater degree than it had been known. An analysis of descriptions contained in inventories dating from the seventeenth and eighteenth century as conducted in this article makes it possible to considerably expand this picture and reconstruct the appearance and topography of the stronghold over this period. The arrangement of the subsequent outer baileys and the plan of the High Castle have been described in considerable detail. In addition, the same data enables us to trace the increasing degradation of the castle complex. The analysis of inventories allows for a verification of some views found in specialist literature.

Key words: Kowalewo Pomorskie, castle, architecture, inventories, lustrations, early modern period, Royal Prussia

---

* dr Bogusz Wasik, Muzeum Zamkowe w Malborku
b.wasik@zamek.malbork.pl; <https://orcid.org/0000-0002-2968-3015>

- I. Wstęp. II. Fosa zewnętrzna i przedzamcze III. III. Przedzamcze II. IV. Przedzamcze I.
V. Zamek wysoki z parchamem. VI. Stan zabudowy zamku w XVII–XVIII w.
VII. Zakończenie

I. Wstęp

Kowalewo Pomorskie leży w pobliżu południowej granicy historycznej ziemi chełmińskiej. Teren zajęty niegdyś przez zamek rozciąga się wzdłuż północno-zachodniego skraju starego miasta. Założenie składało się pierwotnie z zamku wysokiego i trzech przedzamczy. Obecnie są tam widoczne pozostałości trzech murów obwodowych przedzamcza południowego (dalej nazywanego przedzamczem III) z relikdami dwóch baszt oraz przyziemna część wschodniego muru przedzamcza środkowego (przedzamcza II) z małą basztą narożną. Na obszarze przedzamcza zachodniego (I) nie przetrwały ślady zabudowy. Dobrze czytelnym elementem umocnień jest fragment fosi zachowany między zamkiem a kościołem farnym. Niewiele pozostało po głównym członie założenia. Na powierzchni widoczna jest tylko duża część muru parchamu od strony wschodniej i południowo-wschodniej. Po zamku wysokim nie przetrwały żadne widoczne pozostałości, oprócz masywnego filaru gdaniska stojącego u podnóża północnego stoku wzniesienia (nad brzegiem nieistniejącego obecnie jeziora). W północno-zachodniej części założenia zachowała się ponadto niewielka pozostałość dolnego, zewnętrznego muru zamku z przyporą.

Do niedawna wiedza o zamku była bardzo skromna¹. Przy rekonstrukcji jego układu przestrzennego korzystano z planu sporządzonego przez Conrada Steinbrechta, opracowanego na podstawie szkicu z 1820 r. (obecnie zaginionego) autorstwa inżyniera Giese. Ustalenia badaczy w znacznym stopniu zostały zweryfikowane i uzupełnione dzięki badaniom archeologiczno-architektonicznym, przeprowadzonym w latach 2013–2016. Prace wykopaliskowe objęły głównie obszar zamku wysokiego i przedzamcza I. Umożliwiły one poznanie rozmiarów i rozplanowania głównego członu założenia (mimo że został on doszczętnie rozebrany) oraz przedzamcza I (ryc. 1). Sporządzono również pierwszą dokładniejszą rekonstrukcję formy całego zamku. Różnorodny asortyment detali architektonicznych, w połączeniu z analizą stylistyczno-warsztatową filara gdaniska i zachowanego kościoła farnego, dał podstawę do wnioskowania o warsztacie budowlanym i wystroju zamku. Ustalono też czas budowy zamku krzyżackiego — na przełom XIII–XIV i pierwszą ćwierć XIV w. Wyniki owych prac i analiz były systematycznie publikowane², dlatego nie będą tu szerzej omawiane.

Obraz uzyskany w rezultacie wspomnianych badań był mimo wszystko niepełny z powodu stanu zachowania reliktyw. Ponadto w czasie prac terenowych na zamku w Kowalewie wykorzystano jedynie skrótowe jego opisy z lat 1662³ i 1765⁴. W pierwszym z nich lakonicznie przedstawiono stan obiektu po potopie szwedzkim, natomiast w drugim ukazano postępującą destrukcję obiektu. Zaczerpnięte wówczas informacje ze źródeł pisanych⁵ umożliwiły tylko

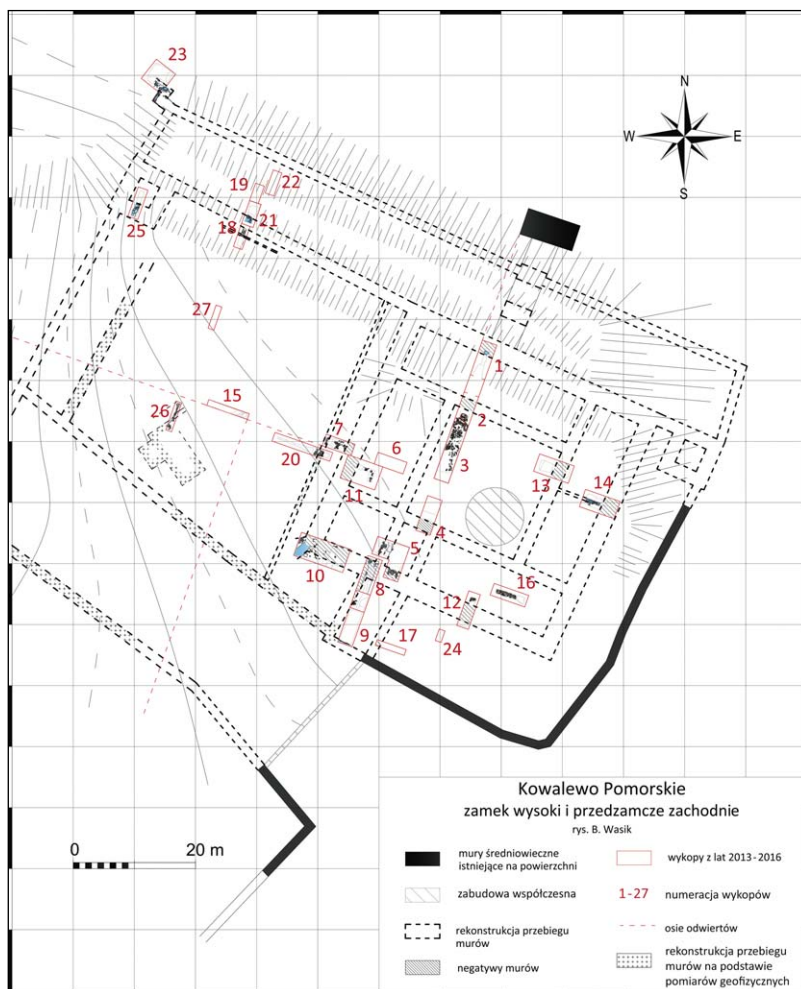
¹ Steinbrecht C. 1888, s. 26–27; Bau- und Kunstdenkmäler. 1889, s. 186–187; Guerquin B. 1984, s. 174; Rogalski B. 1986; Torbus T. 1998, s. 136–137, 639–641; Haftka M. 1999, s. 135–139; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J. 2001, s. 231; Torbus T. 2014, s. 154–157.

² Patrz: Wasik B. 2016a, s. 103–104, 289–292; Wasik B. 2016b; Wasik B., Wiewióra M. 2016; Wiewióra M., Wasik B., Momot A. 2016; Wasik B. 2017; Wiewióra 2017; Wiewióra M. i in. 2017; Wiewióra M., Wasik B. 2017; Wasik B. 2018a; Wasik B. 2020.

³ Opis. 1938, s. 3; opis sporządzono w 1662 r., ale zawarto w opublikowanej lustracji z 1664 r.

⁴ Lustracja. 2009, s. 175–176.

⁵ Mało użyteczny jest widok zamku w dalekim tle na przedstawieniu popisu wojska województwa chełmińskiego z 1697 r.; Rogalski B. 1986, s. 91.

Ryc. 1. Rzut rejonu zamku wysokiego i przedzamcza I, z zaznaczeniem rozmieszczenia wykopów badawczych z lat 2013–2016, odkrytych śladów zabudowy i rekonstrukcją jej układu (oprac. B. Wasik)

Fig. 1. Projection of the High Castle and outer bailey no. 1, with marked location of the exploratory digs from the period 2013–2016 and the unearthed traces of built structures, and the conjectural layout of those structures (prepared by B. Wasik)

ogólną rekonstrukcję jego formy. W Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się jednak trzy inne opisy inwentarzowe zamku, których wcześniej nie brano pod uwagę⁶. W porównaniu do znanych już relacji są one znacznie obszerniejsze. Najstarszy z nich, dotyczący starostwa kowalewskiego, sporządzono w 1628 r., za urzędowania wojewody chełmińskiego (i jednocześnie starosty kowalewskiego) Melchiora Weyhera⁷. Kolejny inwentarz spisano w 1647 r. po jego

⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114.

⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 2–19.

śmierci, w związku z objęciem starostwa przez Jana Działyńskiego⁸. Trzeci pochodzi z 1766 r., w treści jest zbliżony do tego z 1765 r., ale bardziej szczegółowy⁹.

Celem niniejszego artykułu jest więc rekonstrukcja rozplanowania i wyglądu zamku w Kowalewie w XVII–XVIII w. na podstawie porównania trzech wymienionych opisów inwentarzowych oraz wcześniej uzyskanych danych.

II. Fosa zewnętrzna i przedzamcze III

Zamek składał się z czterech członów: zamku wysokiego w typie kasztelu oraz trzech przedzamczy (ryc. 2–3). Sprzężony był z fortyfikacjami miejskimi i osłaniała go z trzech stron fosa (zasadniczo sucha) o obmurowanych obu brzegach¹⁰. Taki stan rzeczy potwierdzają inwentarze z 1628 i 1647 r.¹¹ Jednocześnie z drugiego z opisów wynika, że fosa zaczynała się na wysokości miejskiej Bramy Golubskiej. Potwierdza to wcześniejsze wnioskowanie, oparte na analizie planu z 1873 r. (Urmesstischblatt), iż na wysokości tej bramy znajdował się mur zamykający od północy fosę wschodnią¹². W 1628 r. odnotowano natomiast, że od strony miasta „część wielką przekopu niemasz”¹³, ale zachowana była fosa ciągnąca się od bramy prowadzącej z miasta na przedzamcze III. Ta ostatnia informacja dotyczy więc północnej połowy fosy wschodniej, istniejącej w znacznej części współcześnie przy kościele farnym. Stan dokładnie odpowiadający opisanemu widnieje bowiem na planie z 1873 r. Zachowana wówczas była jeszcze fosa od zachodu, południa i przy kościele, a zasypany był odcinek fosy ze strony wschodniej, ciągnący się wzdłuż przedzamcza III. Zamek nigdy nie był osłaniany przez fosę od północy, gdyż stał on tam na skarpie, opadającej do brzegu (nieistniejącego obecnie) jeziora. W opisie z 1628 r. stwierdzono ponadto, że z tej strony nie było muru zewnętrznego. Nie funkcjonowała więc już zewnętrzna linia średniowiecznych umocnień, po której zachował się relikw północno-zachodniego narożnika i przypory¹⁴. Odnotowano tam jedynie, że „stoi tesz nad Jeziorem muru sztuk dwie”¹⁵. Niewykluczone, że jeden z tych fragmentów to wskazana pozostałość muru związana z przyporą. Wzmianka ta może dotyczyć też zachowanego filaru gdaniska, które w inwentarzach nie jest opisywane, i wnioskować można stąd, że już w XVII w. nie funkcjonowało¹⁶.

Wizytatorzy wchodzili w XVII w. do zamku od strony miasta — bramą prowadzącą na przedzamcze III, którą na podstawie układu dróg lokalizować można w północnej części wschodniego muru tegoż przedzamcza (ryc. 2). Już w 1628 r., jak wskazano wyżej, fosa przed nią była zasypana (nie istniał most), a w jej obrębie, przed bramą, stał dom stelmacha¹⁷. Na podstawie opisów wnioskować można, że przejazd znajdował się najpewniej bezpośrednio w murze obronnym. Wrota zaopatrzone w furtkę¹⁸. W murze zachodnim przedzamcza była

⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 29–33. Inwentarz z 1647 r. przywołał Bogumił Rogalski, jednak zacytował tylko krótką informację i najwyraźniej nie znał, analizowanego obecnie, obszernego opisu; Rogalski B. 1986, s. 73.

⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 39–41.

¹⁰ Wasik B. 2020, s. 29–30.

¹¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3, 30.

¹² Wasik B. 2020, s. 30.

¹³ Stąd wizytatorzy stwierdzili wcześniej, że fosa jest z dwóch stron zamku, mając na myśli odcinek południowy i zachodni.

¹⁴ Szerzej: Wiewióra M. i in. 2017, s. 49; Wasik B. 2020, s. 37.

¹⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3.

¹⁶ Jak wynika z wcześniejszych analiz, ganek gdaniska zapewne był drewniany (może szkieletowy), łatwo więc mógł ulec zniszczeniu. W omawianych inwentarzach odnotowano liczne zaniedbania w utrzymaniu tutejszych zabudowań zamkowych. Por.: Wasik B., Wiewióra M. 2016, s. 60–61; Wasik B. 2020, s. 34.

¹⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3–3v.

¹⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3v, 30.

druga brama¹⁹. Jak bowiem stwierdzono w inwentarzu z 1647 r.: „ten zamek ma dwie bramie jedną od miasta drugą od Torunia ex opposito siebie wymurowane”²⁰. Tę „od Torunia” wymieniono też w 1765²¹ i 1766 r.²² W 1628 r. określano ją natomiast jako „od Szychowa”²³. Najpełniejszy jej obraz wyłania się z opisów z 1628 i 1647 r. Była to wieża bramna o trzech piętrach nad przejazdem. Bramę zaopatrzono w dwudrzwiowe wrota z furtką. Komunikację pionową zapewniały drewniane schody. Nad bramą mieściło się pomieszczenie z dwoma okienkami i kominkiem. Wieżę przykrywał dach gontowy, który już w 1628 r. był w połowie niezachowany. W tym czasie nie istniał też most przed tą bramą. Fosa na jej wysokości była zasypana; umożliwiono w ten sposób przejazd.

Przedzamcze III miało rzut prostokąta i otaczał je mur, w którego południowo-zachodnim narożniku znajdowała się czworoboczna wieża, a w linii muru południowego — baszta wykuszowa. Dolne partie tych dzieł zachowały się do dziś, a w opisie z 1628 r. (jako jedynym) odnotowano ich obecność²⁴. Na podstawie inwentarzy z XVII w. można przedstawić spójny obraz zabudowy przedzamcza III. Przy murze wschodnim, na południe od bramy, stała ozdownia, czyli suszarnia słodu. Była to budowla o konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglany (zwanej murem pruskim), z jednym szczytem z wypełnieniem glinianym (szachulec), kryta strzechą. Składała się z sieni oraz izby. Oba te pomieszczenia wyposażono w piece i kominy, a ostatnie nadto we wkopane koryto do moczenia zboża. Dostępne po schodach z sieni poddasze służyło jako spichlerz²⁵. Naprzeciwko ozdowni stał browar. Nie jest jasne, czy był to obiekt całkowicie wolnostojący, czy znajdował się przy murze oporowym fosi rozdzielającej przedzamcze. Na podstawie opisów z 1628 i 1647 r. ta pierwsza opcja wydaje się jednak bardziej prawdopodobna²⁶. Był to budynek z muru pruskiego kryty strzechą, z piwnicą dostępną przez muirowaną szyję. Przy browarze zlokalizowana była ponadto studnia z żurawiem. Naprzeciwko browaru, po północnej stronie bramy prowadzącej od Szychowa i Torunia, o mur zachodni oparty był kolejny budynek gospodarczy o konstrukcji szkieletowej (w części obiektu wypełnionej ceglami, a w części gliną). W 1628 r. na parterze mieściły się wozownia i stajnia, a w 1647 r. wymieniono tylko stajnię. Na piętro, gdzie znajdował się spichlerz, prowadziły schody kryte dachówkami, a więc zewnętrzne²⁷. Budynek ten nie został wskazany w opisie z 1662 r. — być może już nie istniał²⁸. W inwentarzu z 1628 r. wspomniano jeszcze, że przy murze obronnym stało kilka szop, a z 1647 r. — przestronna obora. Nie wiadomo jednak, z której strony dziedzińca te budynki były położone²⁹.

¹⁹ Już wcześniej, w wyniku analizy sieci drożnej (na podstawie mapy Schroettera z XVIII/XIX w. i Urместischblatt z 1873 r.) oraz analogii stwierdzono, że w murze zachodnim powinna istnieć też druga brama, prowadząca do zamku spoza miasta; Wasik 2020, s. 30–31.

²⁰ Na podstawie formy architektonicznej stwierdzić można, że ważniejsza (przynajmniej pierwotnie) była ta zachodnia, przez którą prowadziła prosta droga do bramy przedzamcza II. Brama wschodnia stanowiła natomiast mniejsze wyjście do miasta; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 30.

²¹ Skrótownicę analizowanej uprzednio ilustracji z 1765 r., bez kontekstu pozostałych inwentarzy, nie pozwoliła jednak tej wzmianki poprawnie zinterpretować; Lustracja. 2009, s. 176.

²² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40.

²³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 5v.

²⁴ „Jesth basth spusostozayłch dwie”; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4v.

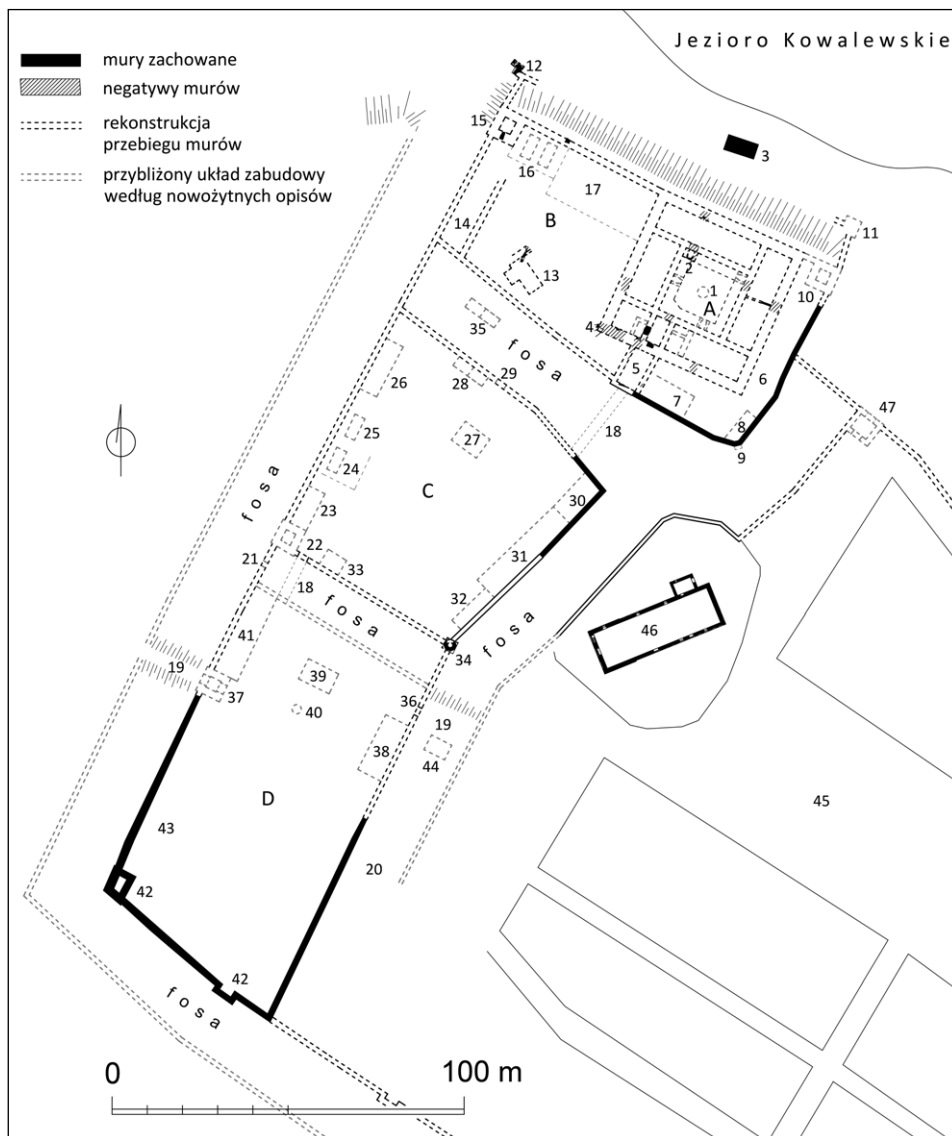
²⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4, 30–30v. W opisie z 1664 r. ozdownię tylko wymieniono; Opis. 1938, s. 3.

²⁶ W 1647 r. stwierdzono, że browar znajdował się „wtym że podwórzu takąsz strukturą iako y ozdownia”; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4–5, 31. Został opisany w inwentarzach z 1628 i 1647 r., w opisie z 1664 r. jedynie wymieniony.

²⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 5, 30v.

²⁸ Opis. 1938, s. 3.

²⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4v, 30v.

Ryc. 2. Rekonstrukcja rozplanowania zamku w Kowalewie Pomorskim w drugiej ćwierci XVII w.: A — zamek wysoki (dom konwentu), B — przedzámcze I (zachodnie), C — przedzámcze II (środkowe), D — przedzámcze III (południowe), 1 — studnia, 2 — odkryta szyja piwniczna, 3 — gdanisko, 4 — relikw nowożytny przypory (?), 5 — szyja bramna zamku wysokiego, 6 — parcham, 7 — zabudowa na parchamie: „chłodnice” i budynek z „loszkiem” (1628), a następnie kancelaria (1647), 8 — szopa („szur”), 9 — „basztecza” i budynek z „loszkiem”, 10 — wieża „za starą kuchnią w kącie”, 11 — hipotetyczne umiejscowienie jednej z dwóch baszt o niejasnej lokalizacji, 12 — odkryte relikw przypory — prawdopodobnie jeden z dwóch fragmentów muru od strony jeziora, wzmiankowany w 1628 r., 13 — budynek częściowo murowany z dwiema piwniczkami i szopą („szurem”), 14 — budynek gospodarczo-mieszkalny z kuchnią oraz ogródek, 15 — wieża narożna, 16 — dwa ogrodzone chlewy, 17 — ogrodzony ogród, 18 — mosty, 19 — brakujące mosty (bramy dostępne przez zasy-

paną fosę), 20 — zasypyany odcinek fosy, 21 — przepust w murze między fosami, 22 — brama z wieżą przybramną, 23 — obora, 24 — owczarnia (ogrodzona płotem), 25 — chlew, 26 — obora z trzema chlewikami, 27 — piekarnia, 28 — dwa chlewiki, 29 — nieużytkowana brama za piekarnią, 30 — dom czeladny, 31 — stajnia murowana, 32 — szopa („szur”), 33 — dom wrotnego, 34 — baszta oktagonalna (być może jedna z dwóch baszt o niejasnej lokalizacji w opisie z 1628 r.), 35 — dwa chlewiki w fosie, 36 — brama od miasta, 37 — brama od Szychowa/Torunia, 38 — ozdównia, 39 — browar, 40 — studnia przy browarze, 41 — stajnia i wozownia, 42 — wieża narożna i baszta przedzamcza III, 43 — przy murze kilka szop i obora o niesprecyzowanej bliżej lokalizacji, 44 — dom stelmacha, 45 — rynek, 46 — kościół, 47 — Brama Golubska (oprac. B. Wasik)

Fig. 2. Conjectural layout of the castle in Kowalewo Pomorskie in the second quarter of the seventeenth century: A — High Castle, B — outer bailey no. 1 (western), C — outer bailey no. 2 (middle), D — outer bailey no. 3 (southern), 1 — well, 2 — entrance to cellars from the outside, 3 — danziger, 4 — remnant of an early-modern pier (?), 5 — gorge of the High Castle gate, 6 — zwinger, 7 — structures in the zwinger: the “cool stores” and a building with a “small cellar” (1628), later a chancellery (1647), 8 — shed, 9 — a “towerlet” on the wall, 10 — the tower described as being “behind the old kitchen in the corner”, 11 — conjectural place of one of the two towers with unclear location, 12 — discovered remnants of a pier; probably one of the two stretches of the lakeside wall mentioned in 1628, 13 — a building, partly of brick, with two small cellars and a shed, 14 — a part residential, part service building with a kitchen and a garden, 15 — corner tower, 16 — two fenced pigsties, 17 — fenced garden, 18 — bridges, 19 — missing bridges (gates accessible through filled-in moat), 20 — the filled-in stretch of moat, 21 — culvert in the wall between the moats, 22 — gate with gate tower, 23 — byre, 24 — sheepfold (surrounded with fence), 25 — pigsty, 26 — byre with three small pigsties, 27 — bakery, 28 — two small pigsties, 29 — unused gate behind the bakery, 30 — servant house, 31 — brick stable, 32 — shed, 33 — gatekeeper’s house, 34 — octagonal tower (possibly one of the two towers with unclear location as mentioned in the 1628 description), 35 — two small pigsties in the moat, 36 — gate on the city side, 37 — gate on the Szychów/Toruń side, 38 — horse-tack house, 39 — brewery, 40 — well by the brewery, 41 — stable and cart house, 42 — corner tower and tower of outer bailey no. 3, 43 — some sheds by the wall and a byre with imprecise location, 44 — wainwright’s house, 45 — market square, 46 — church, 47 — Golub Gate (prepared by B. Wasik)

Tymczasem w latach sześćdziesiątych XVIII w. zabudowa przedzamcza III prezentowała się zgoła odmiennie od siedemnastowiecznej. W pobliżu bramy od strony miasta przy murze wschodnim stała szachulcowa karczma. Według inwentarza z 1766 r., naprzeciwko niej, a więc zapewne przy murze zachodnim, znajdowała się natomiast szachulcowa stajnia. Na dziedzińcu zlokalizowane były trzy szachulcowe chałupki komorników. Stał tam ponadto zajazd. W opisie z 1766 r. wymieniono też nową stodołę, którą, jak wynika z kontekstu, lokalizować jednak należy już poza murami — na wschód od zamku³⁰.

III. Przedzamcze II

Wbrew dotychczasowym ustaleniom³¹ przedzamcze III od przedzamcza II było oddzielone fosą (ryc. 2–3)³². Jak stwierdzono w opisach z XVIII w., była ona opasana mura-

³⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 41; Lustracja. 2009, s. 176.

³¹ Wiewióra M., Wasik B. 2017, s. 142; Wasik B. 2020, s. 31.

³² Tę konstatację utrudnił fakt, że w skrótownym opisie z 1765 r. niejasno wskazano fosę na wejściu do miasta, a w pobliżu bramy wymieniono basztę. Skłoniło to do błędnego utożsamienia owej fosy ze wschodnią, a baszty z narożnym, małym, ośmiobocznym dziełem, zachowanym do dzisiaj. Opis zaczynał jednak od przedzamcza II, z pominięciem III. Analizowane obecnie inwentarze nie pozostawiają żadnych wątpliwości, że, jak wskazano wyżej, odcinek fosy wschodniej na wysokości wjazdu z miasta był już w 1628 r. zasypyany, a wymieniona w lustracji z 1765 r. fosa znajdowała się między przedzamczem III a II.

mi³³. Ponadto w 1628 r. odnotowano, że w murze zamykającym przekop był przepust (wrota) do fosy zewnętrznej³⁴. Nad fosą umieszczony był drewniany most prowadzący do bramy w murze przedzamcza II. Z opisu z 1628 r. wynika, że brama powinna znajdować się w zachodnim odcinku jego południowego muru. Zaopatrzona była we wrota z furtką. Po lewej jej stronie stała wieża przybramna. Mieściła ona pomieszczenia na trzech kondygnacjach, przy czym w wyliczeniu zapewne nie ujęto ganku obronnego pod dachem, gdyż nie pełnił on funkcji mieszkalnej ani użytkowej. W 1628 r. wymieniono na parterze sień z kominem; na pierwsze piętro wchodziło po schodach, a na drugie po drabinie. Natomiast w inwentarzu z 1647 r. wskazano, że w wieży znajdowały się: przysionek, komórka i izdebka z zielonym piecem³⁵. Była więc to dość obszerna budowla. Tę — najpewniej kwadratową — wieżę umiejscowić można w narożniku południowo-zachodnim przedzamcza i zrekonstruować jako obiekt o podobnej rozpiętości (ok. 7–9 m) jak zachowana wieża przedzamcza III i ta odkryta na przedzamczu I (ryc. 1–2). Tak jak one była też najpewniej wciągnięta w obwód obronny³⁶.

Omawiane przedzamcze miało plan nieregularnego pięcioboku, zbliżonego kształtem do trapezu (ryc. 2). Oprócz opisanej wieży zaopatrzone było też w małą (zachowaną do dziś, ale pominiętą w inwentarzach), ośmioboczną basztkę w narożniku południowo-wschodnim. Jeżeli chodzi o zabudowę wewnętrzną, to w opisie z 1647 r. wymieniono wyraźnie mniej budynków niż w tym z 1628 r., co w kontekście złego stanu założenia świadczy, że zapewne część uległa w międzyczasie destrukcji. W inwentarzu z 1628 r. w pierwszej kolejności przedstawiono szereg budynków stojących wzdłuż zachodniego muru obronnego. Obok wieży przybramnej o mur oparta była stajnia z muru pruskiego, z brukowaną posadzką i kryta strzechą. Dalej stała owczarnia (nazwana chlewem), kryta strzechą i ogrodzona płotem, a następnie chlew dla świń, przy czym nie określono, czy budynki były przystawione do muru. W dalszej kolejności była obora, na którą składały się też szopa i trzy chlewiki. Biorąc pod uwagę kolejność sporządzania opisu, lokalizować ją można w północno-zachodniej części przedzamcza II³⁷. Spośród tych obiektów w opisie z 1647 r. wspomniano tylko ogólnie o chlewach, nie podając ich lokalizacji³⁸.

Kolejnym budynkiem, opisanym zarówno w 1628, jak i w 1647 r., była piekarnia³⁹. Biorąc pod uwagę kontekst jej opisu w stosunku do dalszej zabudowy, wnioskować można, że była to budowla wolno stojąca w północnej części przedzamcza II (ryc. 2) — według opisu z 1628 r. o konstrukcji z muru pruskiego. Na parterze składała się z izby, sieni i komory. W pierwszym wnętrzu była ceglana posadzka, komin i prosty piec, w drugim — komin i dwa piece do chleba, a w ostatnim — wielka skrzynia na mąkę i dwie mniejsze. Z komory prowadziły schody na poddasze. Budynek kryty był dachówkami, ale w 1647 r. z jednej strony były już zastąpione gontem⁴⁰. Dalej, za piekarnią, przy murze (zapewne północnym przedzamcza II), stały — wg opisu z 1628 r. — dwa chlewiki. Dwa dalsze umieszczone były w fosie oddzielającej przedzamcze II od przedzamcza I. Z opisu wynika, że za piekarnią znajdowała się nieużytkowana brama⁴¹, której nie wymieniono w późniejszych inwentarzach. Kontekst wskazuje, że znajdo-

³³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40; Lustracja. 2009, s. 175.

³⁴ Biorąc pod uwagę kolejność w opisie i określenie „zewewnętrznej”, najpewniej chodziło tu o przepust do fosy zachodniej, jednak zakładać można, że kolejny był do wschodniej. To drugie miejsce było znacznie oddalone od wizytatorów dokonujących opisu z mostu na przedzamcze II, czym tłumaczyć można brak wzmianki.

³⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 6, 30v–31. W opisach z XVIII w. wieża po lewej stronie bramy została tylko wymieniona; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40; Lustracja. 2009, s. 175.

³⁶ Wiewióra M. i in. 2017, s. 45; Wasik B. 2020, s. 35.

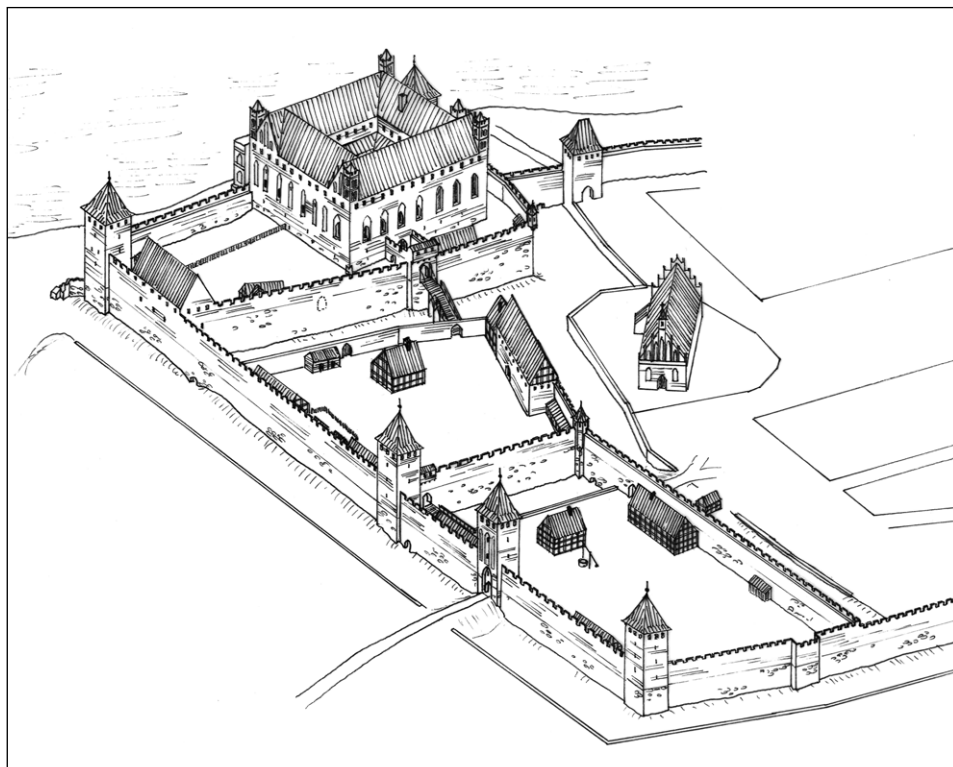
³⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 6–6v.

³⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 31.

³⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 6v–7, 31.

⁴⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 6v–8, 31.

⁴¹ „Wtelie piekarnie iest w murze brama pusta który nie odwarzaią”; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 8.

Ryc. 3. Próba rekonstrukcji wyglądu zamku w Kowalewie Pomorskim w drugiej ćwierci XVII w. — widok od południowego zachodu (oprac. B. Wasik)

Fig. 3. Conjectural reconstruction of the appearance of the castle in Kowalewo Pomorskie in the second quarter of the seventeenth century, view from the south-west (prepared by B. Wasik)

wała się ona w północnym murze przedzamcza II. Mając na uwadze przewyższenie poziomu *plateau* przedzamcza nad dnem obmurowanej fosy, można wykluczyć, że brama prowadziła do niej. Wiadomo, że w nowożytności komunikacja między tymi przedzaczami odbywała się przez most i przedbramie zamku wysokiego, gdzie skręcano na zachód i przechodzono parczamem⁴². Takie rozwiązanie było bardzo nietypowe i raczej niedogodne. Standardowo zamek wysoki był, ze względów obronnych, ostatnim elementem zespołu, dostępnym przez kolejne przedzamcza. Brak analogii pozwalających przyjąć, że dojazd na jedno z przedzacz mógł być możliwy przez przedbramie i międzymurze tego głównego członu zamku. Wnioskować więc można, że przedzamcze I było najpewniej pierwotnie niezależnie dostępne mostem z przedzamcza II, a nie przez przedbramie zamku wysokiego. Co więcej, podczas badań archeologicznych okazało się, że w średniowieczu przedzamcze I od zamku wysokiego oddzielała fosa i mur (ryc. 1). Elementy te uległy zaniedbaniu od ok. przełomu XIV–XV w., a fosa zasypaniu⁴³. Tak więc dopiero po tym fakcie stał się najprawdopodobniej możliwy przejazd z międzymurza zamku wysokiego na przedzamcze I.

⁴² Wasik B. 2020, s. 35.

⁴³ Wiewióra M. i in. 2017, s. 48–49.

Wracając jednak do opisu zabudowy przedzamcza II (ryc. 2–3), kolejne budynki rekonstruować można wzdłuż wschodniego muru obwodowego, jak stwierdzono w przekazie z 1647 r. — *ex oppositio* piekarni⁴⁴. Pierwszy był dom czeladny, który lokalizować należy w związku z tym w północno-wschodnim narożniku przedzamcza II. W obu inwentarzach opisano go jako budynek parterowy z muru pruskiego, ze strychem i kryty dachówkami. W przyziemiu znajdowała się sień z kominkiem i paleniskiem. Prowadziły z niej schody na poddasze. Sąsiadowały z nią też dwie komórki. Drugim, większym pomieszczeniem była izba, wyposażona w zielony piec kaflowy i kominek. Przy domu tym stała duża stajnia, jedyny na przedzamczu budynek murowany, zapewne o średniowiecznej metryce. Szczyt miał jednak z muru pruskiego, a kryty był dachówkami. Warto tu zauważyć, że już charakter nawarstwień zaobserwowanych w wykonanych w zachodniej części przedzamcza II w 2014 r. odwiertach umożliwił przypuszczenie o obecności w tym miejscu murowanej zabudowy, takiej jak stajnie czy karwan⁴⁵. W 1628 r. wewnątrz stajni miało zróżnicowaną nawierzchnię — od wejścia zaopatrzone było w bruk, w innej części w podłogę z dylów, a w pozostałej przestrzeni nie było żadnej trwałej podłogi. W tym samym inwentarzu opisano obok stajni (w przestrzeni między nią a ośmioboczną basztą narożną) „szur przy murze słamą posyty”⁴⁶. Był on przegrodzony na mniejsze części i trzymano tam m.in. woły⁴⁷. Ostatnim opisanym w 1628 r. obiektem, niewspomnianym w późniejszym inwentarzu, był domek wrotnego przy bramie⁴⁸. Biorąc pod uwagę kolejność opisu, musiał znajdować się on przy murze południowym — po wschodniej stronie opisanej wcześniej bramy prowadzącej z przedzamcza III.

W latach sześćdziesiątych XVIII w. zabudowa przedzamcza II całkowicie się różniła od stanu z poprzedniego stulecia. Niezmiennie funkcjonowała nadal jedynie stajnia przy murze wschodnim. Także ona musiała ulec jednak w międzyczasie zniszczeniu i odbudowie, ponieważ była już murowana tylko w jednej części (i to w dolnej partii), a w pozostałej — szachulcowa. Od zachodu stały wówczas przy murze dwie szachulcowe stodoły i domeczek przekształcony na stajenkę⁴⁹.

IV. Przedzamcze I

Przedzamcze I stanowiło z zamkiem wysokim zwarty zespół, zwłaszcza że w XVII w., jak wspomniano, nie istniała już fosa między nimi (ryc. 1–3). Przedzamcze I i zamek wysoki od przedzamcza II oddzielone były obmurowaną fosą. Wjazd na przedzamcze I, jak wskazano wcześniej, był możliwy mostem z północno-wschodniej części przedzamcza II, który miał drewnianą konstrukcję z poręczami. Przy przedbramiu zamku wysokiego był on zwodzony na łańcuchach. W opisie z 1647 r. odnotowano nadto, iż obok przejazdu znajdował się komin⁵⁰.

Przedzamcze I wybudowano na planie trapezu. Z trzech stron obwiedzione było murem obronnym, od zachodu przylegało do zamku wysokiego. Północny odcinek kurtyny, co wynika z badań archeologicznych⁵¹, a także jednoznacznie z opisu z 1628 r.⁵², ciągnął się od północno-zachodniego narożnika zamku wysokiego do wieży w północno-zachodnim narożniku przed-

⁴⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 8–8v, 31.

⁴⁵ Wasik B. 2020, s. 31.

⁴⁶ Określenie „szur” pojawia się w kilku miejscach w opisie z 1628 r. i należy je najpewniej rozumieć jako swego rodzaju drewnianą przybudówkę, szopę. Za pomoc w wyjaśnieniu serdecznie dziękuję doktorowi Rafałowi Panfilowi.

⁴⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 8v.

⁴⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 8v.

⁴⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40; Lustracja. 2009, s. 175.

⁵⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 8v–9, 31, 40; Lustracja. 2009, s. 175.

⁵¹ Wiewióra M. i in. 2017, s. 43–45.

⁵² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3.

zaczyna I (ryc. 1). Jak wykazały badania, wskazana wieża narożna miała ok. 9 m rozpiętości i, analogicznie jak lepiej zachowana na przedzamczu III, wciągnięta była w obręb obwodu. W opisie z 1628 r. wymieniono wyższe dwa piętra, między którymi komunikacja odbywała się po drabinach. Nad nimi znajdował się najpewniej jeszcze ganek obronny na poddaszu. Ponadto wieża mieściła loch i przykryta była dachem z desek (szkudły lub dranicie)⁵³. Ponownie wzmiankowana została w 1662 r., kiedy to stwierdzono, że w znajdującej się w niej izdebce zatrzymywał się wojewoda chełmiński⁵⁴. Wynikało to ze złego stanu większości pomieszczeń zamku w tym czasie. Wspomnieć tu też można, że w inwentarzu z 1647 r. wymieniono schody między bramą a kuchnią (o której dalej), które mogły być wejściem na ganek południowego muru obronnego⁵⁵.

Główny budynek przedzamcza I znajdował się w jego południowo-wschodniej części (ryc. 2). Na taką lokalizację wskazuje zarówno informacja z 1628 r., że stał naprzeciwko opisanej wyżej wieży, jak i dwukrotne określenie w 1647 r., że jego pomieszczenia znajdowały się „nad przekopem” (fosa osłaniała bowiem przedzamcze I jedynie od południa i wschodu)⁵⁶. Łączyć go można ze śladami obiektu zidentyfikowanymi podczas badań geofizycznych i potwierdzonymi w odwiertach, który zajmował południowo-zachodni narożnik przedzamcza i ciągnął się wzdłuż muru zachodniego⁵⁷ (ryc. 1). Brak w tym miejscu badań wykopaliskowych, przez co chronologia tej struktury nie jest pewna. Według opisów z 1628 i 1647 r. znajdowała się tam m.in. kuchnia, która zastąpiła starą na zamku wysokim. Ponadto w 1628 r. stwierdzono, że była ona z jednej strony murowana, a z drugiej zbudowana z muru pruskiego⁵⁸. Jednocześnie w opisie dalszej części budynku wspomniano o szafkach w murze, które miały znajdować się w wielu pomieszczeniach. Może to sugerować (jeżeli nie były one wykonane w murze obronnym, stanowiącym dwie ściany budowli), że poza kuchnią dalsza część obiektu była całkowicie murowana. Nie można wykluczyć, że gmach ten postawiono na starszych fundamentach lub z wykorzystaniem elementów średniowiecznych. W obu wspomnianych opisach układ pomieszczeń przedstawia się tak samo. Był to obiekt dwukondygnacyjny. Na parterze, w części południowej znajdowała się wspomniana kuchnia. Według opisu z 1628 r. miała pięć okien, zaopatrzone ją w palenisko i wyłożono ceglana posadzką. Powiązana z nią była wówczas sień z kominem, obok której mieściła się komora, a przy niej z kolei sionka z kominkiem i zielonym piecem. W 1647 r. pomieszczenia przy kuchni określono natomiast jako spiżarnię i przysionek. Z tego ostatniego wnętrza można było wyjść do ogródka (zielnika), który mieścił się przed budynkiem i wymieniono go w obu inwentarzach. Według opisów z 1628 i 1647 r. z kuchni prowadziły też schody na pierwsze piętro. Dalej, w północnej części budynku, w 1628 r. na parterze wspomniano izdebkę z dwoma oknami, kominkiem i ceglana posadzką. Najpewniej utożsamiać ją można z pomieszczeniem dla kucharzy wymienionym w 1647 r., z tym że wówczas pozbawiona była ona okien i wyposażona w piec. Z opisu z 1628 r. wynika ponadto, że można z niej było wyjść do ogródka, a obok znajdowała się jeszcze „mleczna komora”. W tym, północnym końcu budynku były też drugie schody prowadzące na pierwsze piętro. Opis pierwszego piętra w inwentarzu z 1628 r. jest bardziej szczegółowy, wymieniono w nim różne małe, wydzielone pomieszczenia. W 1647 r. odnośnie tych komórek ograniczono się jedynie do stwierdzenia, że „wtych wszystkich pokojach są szury”⁵⁹ i skupiono się na charakterystyce

⁵³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 12.

⁵⁴ Opis. 1938, s. 3.

⁵⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32v.

⁵⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 12, 32v.

⁵⁷ Wiewióra M. i in. 2017, s. 46.

⁵⁸ „poiedny stronie murem, a podrugy stronie murem wdrzewo murowana”; murowaną ścianą mógł być mur obronny przedzamcza, o który oparta była kuchnia; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 9v.

⁵⁹ W tym przypadku rozumiane jako poboczne pomieszczenia wydzielone zapewne drewnianymi przegrodami/ścianami.

głównych wnętrz. Tak więc wedle opisu z 1628 r. schody północne prowadziły do komory z dwoma oknami, przez którą wchodziło do izby. W tej znajdował się zielony piec i kominek. Ponadto miała cztery okna i podłogę astrychową⁶⁰. W 1647 r. izbę ową określono jako pustą — kominka i pieca nie było, a astrych został usunięty. Prowadziło z niej wyjście na ganek o sześciu oknach z komórką ustępową z boku. Ganek ten zapewne ciągnął się przy elewacji budynku i pełnił funkcję komunikacyjną. Do niego prowadziły też wymienione wcześniej schody z kuchni. Kolejne pomieszczenia można na tej podstawie lokalizować nad kuchnią i przyległymi do niej mniejszymi wnętrzami. Według opisu z 1628 r. z ganku, przy schodach z kuchni, wchodziło się do izby, w której był biały piec i kominek, a doświetlały ją trzy okna. Nadto wyłożona była posadzką ceglana. Dalej znajdowała się izdebka o dwóch oknach, z zielonym piecem i także ceglana posadzką. W opisie z 1647 r. wymieniono natomiast w obu tych pomieszczeniach po dwa okna, w jednej zielony piec, a w drugiej kominek. W 1628 r. podano ponadto, że z pomieszczeń tych dostępna była komórka o jednym oknie oraz sień (także z jednym oknem), przy której była komórka ustępowa. Z sieni tej wchodziło się do izdebki z jednym oknem, zielonym piecem i drewnianą podłogą, którą w 1647 r. określono jako alkierz. Według starszego inwentarza z pomieszczenia tego, po przejściu przez komórkę z jednym oknem, schodziło się po kolejnych schodach (zlokalizowanych w południowym krańcu budynku) na dół, natomiast według młodszego opisu zejście to już nie istniało — wymieniono tylko drzwi, „ktoremi iusz dali nimasz gdzie isc”⁶¹.

Jeśli chodzi o pozostałą zabudowę przedzamcza I, to jedynie w inwentarzu z 1628 r. podano, że obok wieży narożnej (na podstawie kolejności opisu najpewniej po jej wschodniej stronie) znajdowały się dwa chlewiki ogrodzone płotem. Za nimi, w kierunku zamku wysokiego zlokalizowany był ogród, zabezpieczony parkanem. Zajmował północną część przedzamcza. Co ciekawe, podczas badań archeologicznych zaobserwowano, że na ogród przeznaczono część przedzamcza, w której poziom terenu był wyraźnie obniżony w stosunku do reszty⁶². W inwentarzu z 1628 r. opisano ponadto obiekty stojące na dziedzińcu przedzamcza I. Była to piwnica dostępna przez sklepioną szczytę. Nad nią znajdował się „loszek” sklepiony, a obok niego „szur” pokryty strzechą, pod którym była druga piwnica⁶³. Budynek ten łączyć można ze średniowieczną piwnicą i prowadzącymi do niej schodami, odkrytymi w 2016 r. Wykop sondażowy nr 26 (ryc. 1) wytyczono w miejscu wyraźnej anomalii, zarejestrowanej w badaniach geofizycznych. Znaczna ilość spalenizny w zasypisku piwnicy sugerowała, że nad nią stał drewniany budynek (o konstrukcji szkieletowej?), co odnotowano w inwentarzu⁶⁴. W wykopie sondażowym znaleziono niewiele przedmiotów o walorach datujących. Na ich podstawie uznano, że obiekt ten przestał funkcjonować w XV–XVI w., jednak cytowany dokument z 1628 r. temu przeczy. Budynek ów nie został natomiast już wymieniony w późniejszych opisach, co może wskazywać, że jego kres nastąpił w drugiej ćwierci XVII w. Przemawia za tym też stwierdzenie w inwentarzu z 1662 r., iż na przedzamczu I, poza wieżą narożną, mieściła się co najwyżej tylko izba sądowa — być może w dawnym budynku przy murze zachodnim⁶⁵. W inwentarzu z 1766 r. wspomniano na omawianym przedzamczu tylko chlewiki⁶⁶.

⁶⁰ Wykonaną z potłuczonych kamieni i cegieł, zalanych zaprawą wapienną; zob. https://sxvii.pl/drukuj.php?strona=haslo&id_hasla=1531&forma=ASTRYCH (dostęp 24.05.2023).

⁶¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 9v–12, 32v–33.

⁶² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 12; Wasik B. 2020, s. 323, il. 9.

⁶³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 12v.

⁶⁴ Wiewióra M. i in. 2017, s. 47–48; Wasik B. 2020, s. 36.

⁶⁵ Opis. 1938, s. 3.

⁶⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40.

V. Zamek wysoki z parchamem

Zamek wysoki był od południa i wschodu osłonięty parchamem (ryc. 1–2). Analiza źródeł potwierdza wcześniejsze wnioski, że w jego północno-wschodniej części stała wieża, którą w opisie z 1662 r. określono jako zawaloną, mieszczącą dotąd więzienie dla szlachty⁶⁷. Jak opisano w 1628 r., dostępna ona była (najpewniej gankiem wzdłuż muru obronnego) z wielkiej izby na pierwszym piętrze zamku wysokiego (por. dalej) i, jak określono, była to „baszta za starą kuchnią wkącie”⁶⁸. Oba wymienione pomieszczenia znajdowały się we wschodnim skrzydle zamku wysokiego (wielka izba w jego północnym krańcu), co potwierdza lokalizację wieży w północno-wschodnim narożniku parchamu. Z tego samego opisu wynika, że miała ona loch i trzy sklepione kondygnacje oraz kryta była dachówkami. Omawiana wieża wymieniona została ponownie w opisie z 1766 r., w związku z czym jej zniszczenie wskazane w latach sześćdziesiątych XVII w. nie było kompletne, a może nawet została ona w międzyczasie przywrócona do użytku. W każdym razie wiek później stwierdzono, że „całe się zapadła, y zawaliła”⁶⁹. Oprócz omawianej wieży w inwentarzu z 1628 r. wspomniano jeszcze o dwóch basztach, z których jedna nosiła nazwę „Pod Bocianem”. Skrócowa i wydająca się nieco wyrwaną z kontekstu wzmianka nie pozwala jednak określić ich położenia. Wizytatorzy odnotowali jedynie, że do baszt można było dojść gankami obronnymi⁷⁰. Nie znamy ich lokalizacji, ale dla jej odgadnięcia przydatna jest znajomość położenia pozostałych wież. W ten sposób jako możliwe, ale hipotetyczne umiejscowienie wskazać można narożnik dawnego zewnętrznego muru obronnego, na północ od wieży stojącej w północno-zachodnim narożniku parchamu. Taka lokalizacja miałaby uzasadnienie obronne, umożliwiałyby bowiem lepszą kontrolę traktu prowadzącego do Bramy Golubskiej w murach miejskich. Tłumaczyłaby też wymienienie baszty w tekście zaraz po informacji o narożnej wieży parchamu. Brak jednak obecnie możliwości weryfikacji tej hipotezy. Wizytatorzy mogli, przy okazji opisu wieży na parchamie, odnieść się do baszt w zupełnie innych lokalizacjach. Wówczas jedną z nich mogła być, nieopisana wcześniej, nieduża ośmioboczna baszta w południowo-wschodnim narożniku przedzamcza II (zachowana fragmentarycznie do dziś). Mogli oni także powtórnie odnieść się do już opisanych wież. Tak — przykładowo — w tym samym inwentarzu dwa razy wymieniono wieżę północno-zachodnią przedzamcza II, określoną raz jako baszta, a następnie jako wieża⁷¹. Pozostawiając tę kwestię nierozstrzygniętą, wrócić należy do opisu parchamu z 1628 r., gdyż wskazano tam jeszcze jeden element fortyfikacji. Zauważono, że „na murze iesth basztecza dla strażnika zmurowana”⁷². Zgodnie z kolejnością przyjętą w relacji umiejscowić ją można w rejonie południowo-wschodniego narożnika parchamu i rekonstruować jako nadwieszoną na szczyt muru bartyzanę.

Na parchamie, na który wchodziło z przedbramia zamku wysokiego, znajdowała się ponadto zabudowa⁷³. W 1628 r. mieścił się tam budynek nazwany „chłodnicze”, składający się z przysionka i izby z kominkiem oraz zielonym piecem, wykonany z muru pruskiego, kryty dachówką. Obok znajdował się „loszek”, nad którym było piętro. Także on kryty był dachówkami. Chronologia tych budynków nie jest znana, ale przynajmniej po części metryka średnio-

⁶⁷ Wasik B., Wiewióra M. 2016, s. 58; Wiewióra M. i in. 2017, s. 45–46; Wasik B. 2020, s. 35–36.

⁶⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 15.

⁶⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v.

⁷⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 15.

⁷¹ Za pierwszym razem w ogólnym opisie na wstępie inwentarza, a następnie bardziej szczegółowo w charakterystyce zabudowy przedzamcza I; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3, 12.

⁷² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 9v.

⁷³ Na taką możliwość zwrócono uwagę podczas prac archeologicznych. Weryfikacja terenowa nie była możliwa z powodu gęstej roślinności; Wasik B. 2020, s. 35.

wieczna jest bardzo prawdopodobna. Sąsiadowała z nią nadto komórka ustępowa. Naprzeciwko, a więc być może pod ścianą zamku wysokiego, ewentualnie na parchamie wschodnim, stał przy murze „szur”⁷⁴. W ciągu drugiej ćwierci XVII w. przeznaczenie omówionej zabudowy, usytuowanej przy przedbramiu na parchamie południowym, uległo zmianie. Zapewne została ona przebudowana lub zastąpiona nowym obiektem. W 1647 r. opisano w tym miejscu bowiem kancelarię, w której mieściła się izba z zielonym piecem i kominkiem⁷⁵. Była ona też wzmiankowana w opisie z 1662 r., w którym odnotowano wówczas dwie izdebki⁷⁶.

W wyniku badań archeologicznych dowiedziono, że zamek wysoki miał formę typowego dla krzyżackich zamków komturskich czteroskrzydłowego kasztelu (ryc. 1). Główne było skrzydło południowe, w którym asymetrycznie (z przesunięciem na zachód) usytuowany był niepodpiwniczony przejazd bramny. Podziemnej kondygnacji nie było też w centralnej części skrzydła wschodniego, gdzie podejrzewano obecność kuchni. Reszta skrzydeł była podpiwniczona. Ponadto, jak wskazywały wyniki badań, kasztel pozbawiony był wieży głównej⁷⁷. Analiza inwentarzy pozwoliła jednak na znacznie bardziej szczegółową rekonstrukcję (ryc. 4). Potwierdzono większość wniosków, ale jednocześnie wbrew wcześniejszemu pogładowi okazało się, że murowany i sklepiony krużganek ze wszystkich stron okalał dziedziniec⁷⁸. Przy czym w 1628 i 1647 r. sklepienie zachowane było już tylko z dwóch stron dziedzińca⁷⁹. Na środku dziedzińca stała natomiast studnia z dwoma wiadrami, wyciąganymi na łańcuchu za pomocą kołowrotu, kryta dachem z gontów⁸⁰. W wyniku lektury inwentarza potwierdzono więc przyjęte podczas badań archeologicznych założenie o istnieniu studni⁸¹.

Opisy kondygnacji piwnicznej i parteru poszczególnych skrzydeł zamieszczono w inwentarzach z 1628 i 1647 r.⁸² Pod większą częścią skrzydła południowego, na wschód od niepodpiwniczonego przejazdu bramnego, mieściła się piwnica, określona w 1628 r. jako wielka. Schody do niej były zniszczone, ale pierwotnie musiała być dostępna przez szyję schodową z dziedzińca. Wedle tego opisu wydzielony był w niej „loch gdzie kapustę chowają”⁸³. Pomieszczenie to lokalizować można po stronie zachodniej, gdyż na wyższych kondygnacjach też były tam wydzielone mniejsze wnętrza. Co ciekawe, w inwentarzach brak informacji na temat piwnicy po zachodniej stronie przejazdu bramnego w skrzydle południowym. Na istnienie tam zagłębianego pomieszczenia wskazują jednoznacznie wyniki badań archeologicznych. Może łączyć należy z nim przestrzeń za „przegrodą” w piwnicy na piwo w skrzydle zachodnim, wzmiankowaną w 1628 r.⁸⁴ Nie ma jednak co do tego pewności i mogło to być również pomieszczenie wydzielone w tamtym wnętrzu. Skrzydło wschodnie dochodziło do południowego, przez co nie obejmowało całej długości boku kasztelu. Jego południowej połowy nie podpiwniczono, ale w północnej była piwnica, w której w 1628 r. znajdowała się

⁷⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 9–9v.

⁷⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32v.

⁷⁶ Opis. 1938, s. 3.

⁷⁷ Szerzej: Wasik B., Wiewióra M. 2016, s. 57–61; Wasik B. 2020, s. 32–34.

⁷⁸ Dotychczasowy wniosek, że był on drewniany, oparto na braku ciągłego fundamentu. Taką postać fundamentu krużganek stosowano bowiem powszechnie na tego typu zamkach (np. w Radzynie Chełmińskim, Świeciu, Wąbrzeźnie). Zastosowanych tu ewidentnie punktowych fundamentów nie udało się natomiast uchwycić, gdyż wykopy przecięły dziedziniec w linii wjazdu oraz szyi wejściowej do piwnicy, a więc w świetle arkad krużganek. Por.: Wasik B. 2014, s. 92; Starski M. 2016, ryc. 4 i 9; Wasik B. 2016a, s. 24; Wasik B. 2018b, s. 226.

⁷⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 15, 31v.

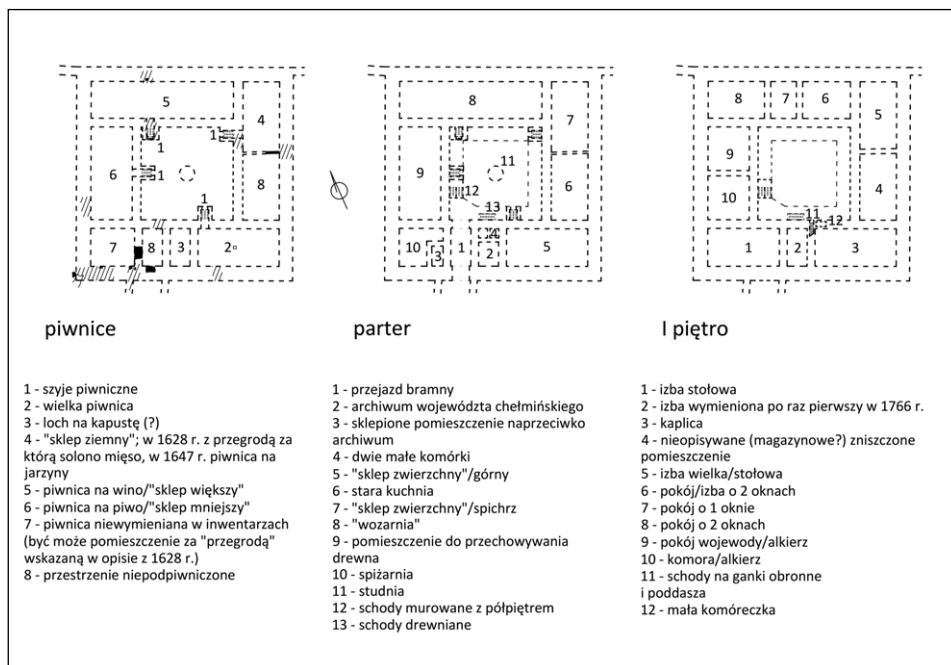
⁸⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 18v.

⁸¹ Wasik B. 2020, s. 34.

⁸² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 16–18v, 32–33.

⁸³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 16

⁸⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 17v

Ryc. 4. Rekonstrukcja rozplanowania poszczególnych kondygnacji zamku wysokiego w drugiej ćwierci XVII w. (oprac. B. Wasik)

Fig. 4. Conjectural reconstruction of the floor layout of the High Castle in the second quarter of the seventeenth century (prepared by B. Wasik)

„przegroda gdzie miejszo salaią”⁸⁵, natomiast w 1647 r. w piwnicy tej trzymano jarzyny⁸⁶. Do wnętrza tego prowadziła szyja z północno-wschodniego narożnika dziedzińca. W wykopie archeologicznym zaobserwowano w tym miejscu sięgające głębiej zasypisko porozbiórkowe, przechodzące schodkowo w duży negatyw po murze skrzydła⁸⁷. Skrzydło północne zajmowała tymczasem jedna piwnica, dostępna przez odkrytą podczas wykopalisk szyję schodową w północno-zachodnim narożniku dziedzińca⁸⁸ (ryc. 1, 4). W 1628 r. trzymano w niej wino, natomiast w 1647 r. określono ją jako „sklep większy”⁸⁹. W skrzydle zachodnim była też jedna piwnica (nie licząc niejasnej kwestii, przytoczonego wcześniej, przegrodzonego pomieszczenia), w której w 1628 r. trzymano piwo (później określona jako „sklep mniejszy”)⁹⁰. Prowadziła do niej szyja piwniczna, mniej więcej w połowie szerokości dziedzińca⁹¹. Wynikająca z cytowanych inwentarzy liczba piwnic zamku wysokiego potwierdzona jest w opisie z 1662 r.: „lochów cztery do piw”⁹².

⁸⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 17.

⁸⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32.

⁸⁷ Cackowski K., Wasik B. 2015, s. 2–3.

⁸⁸ Wiewióra M., Wasik B., Momot A. 2016, s. 133–134.

⁸⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 17v, 32v.

⁹⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 17v, 32v.

⁹¹ Jej śladem była najpewniej luka w bruku i przegłębienie zasypiska gruzowego, zaobserwowane w wykopie badawczym; Momot A., Wasik B. 2013, s. 8.

⁹² Opis. 1938. s. 3.

Przechodząc do omówienia pomieszczeń parteru i poczynając od bramy, to jak wynika z opisów, po bokach przejazdu dostępne były dwa mniejsze pomieszczenia. Takie wnętrza można spotkać także na innych zamkach krzyżackich, np. w Radzynie Chełmińskim⁹³. Interpretowano je zazwyczaj jako pomieszczenie strażnika i związane też z piecem hypocaustycznym, ogrzewającym refektarz powyżej⁹⁴. Wracając jednak do interesującego nas okresu nowożytnego, według opisów były to dwa sklepione pomieszczenia, dostępne wejściami usytuowanymi naprzeciwko siebie. W jednym z nich, bez określenia w którym, w 1628 r. wymieniono komin i ceglana posadzka. Zachodnie pomieszczenie nie obejmowało na pewno całej przestrzeni skrzydła po tej stronie przejazdu, a jedynie wydzielony fragment. Dalszą część w 1628 r. zajmowała bowiem „w kącie spyzarnia”⁹⁵, określona w kolejnym inwentarzu jako „sklep gorny gdzie mleczno chowaią”⁹⁶. We wschodnim wnętrzu trzymane były księgi, o czym po raz pierwszy nadmieniono w 1647 r., a w kolejnych opisach, z lat sześćdziesiątych XVII i z XVIII w., doprecyzowano, iż było to archiwum ksiąg grodzkich województwa chełmińskiego. Nie obejmowało ono raczej całej szerokości skrzydła, gdyż po jego północnej stronie lokalizować można dwie małe sklepione komórki⁹⁷, dostępne z dziedzińca. Dalszą, wschodnią część skrzydła południowego zajmowało duże sklepione wnętrze, w którym w 1628 r. odnotowano kominek. Południowa połowa parteru skrzydła wschodniego (centralna część tej strony kasztelu) mieściła starą kuchnię, której północną krawędź uchwycono podczas badań archeologicznych (ryc. 1, 4). W opisie z 1628 r. stwierdzono, że była sklepiona i znajdował się w niej duży komin. Funkcjonowała tam też wydzielona mniejsza izdebka z piecem kaflowym. Po północnej stronie kuchni mieściło się kolejne sklepione pomieszczenie, w którym w 1628 r. była po części posadzka ceglana, a w części klepisko. W kolejnym opisie określono to wnętrze jako spichlerz. Parter skrzydła północnego służył natomiast w drugiej ćwierci XVII w. jako „wozarnia” i nie podano, że był podzielony na mniejsze wnętrza⁹⁸. Parter skrzydła zachodniego zajmowało sklepione pomieszczenie, w którym w 1628 r. trzymano drewno, a które w 1647 r. służyło „do schowania rzeczy”⁹⁹. Liczba opisanych podstawowych wnętrz parteru odpowiada siedmiu, wskazanym w opisie z 1662 r.¹⁰⁰ W 1628 r. w przyziemiu pod krużgankiem wzmiankowano ponadto obecność drewnianych przybudówek („szurów”). Jedna znajdowała się przy skrzydle południowym, a druga przy szyi piwnicznej w narożniku północno-wschodnim. Na pierwsze piętro prowadziły dwie klatki schodowe zlokalizowane w krużgankach. Jedna przy środkowym odcinku skrzydła południowego, a druga przy południowej części skrzydła zachodniego. Ta ostatnia, bardziej reprezentacyjna, miała raczej nowożytną metrykę. Była sklepiona i zaoparta była w ganek/„przysionek” (półpiętro?) z trzema oknami¹⁰¹.

Na pierwszym piętrze skrzydła południowego, nad przejazdem i pomieszczeniem po jego zachodniej stronie, znajdowała się izba stołowa — najpewniej dawny krzyżacki refektarz¹⁰² (ryc. 4). Jak odnotowano w 1628 r., miała astrychową podłogę. Wyposażona była w kominek i piec kaflowy (w 1628 r. biały, a w 1647 r. zielony). Z opisów nie wynika, czy w drugiej

⁹³ Torbus T. 1998, s. 598.

⁹⁴ Na podstawie źródeł średniowiecznych piec taki również można lokalizować w sąsiedztwie bramy kasztelu w Kowalewie. Por. *Amtsbücher*. 2015, s. 299.

⁹⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 18.

⁹⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32v.

⁹⁷ W 1628 r. wymieniono dwie, a w 1647 r. (zapewne łącznie) jedną; AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 18, 32v, 40v; *Lustracja*. 2009, s. 175; *Opis*. 1938, s. 3.

⁹⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 17–17v.

⁹⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 16–18v, 32–33.

¹⁰⁰ *Opis*. 1938, s. 3.

¹⁰¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 12v–13, 15v–16, 17, 31, 32.

¹⁰² Józwiak S., Trupinda J. 2012, s. 337–338; Wasik B., Wiewióra M. 2016, s. 56.

ćwierci XVII w. było tam jeszcze sklepienie, mimo że wskazywano je w innych wnętrzach. Wzmianka z 1766 r. pozwala jednak wnioskować, że mogło ono wówczas nadal istnieć. Na podstawie wymienionej liczby okien można rekonstruować, że pierwotnie izba miała najprawdopodobniej sklepienie trójprzęsłowe. Salę doświetlały bowiem cztery okna, z których trzy zlokalizowane były najpewniej w elewacji południowej, a jedno — zachodniej. W 1662 r. odnotowano, że w izbie stołowej zdemastowanego zamku mieszkał wojewoda chełmiński Jan Koss. Wzmianka ta może jednak dotyczyć też Sali północno-zachodniej (por. dalej). W 1766 r. mieściła się w niej izba czeladna¹⁰³.

Wschodnią część skrzydła południowego zajmowała kaplica. To wnętrze było na pewno sklepione. Wedle inwentarza z 1628 r. miała trzy okna, a tego z 1647 r. — cztery. Różnicę można tłumaczyć tym, że czwarte z nich skryte było za ołtarzem w ścianie wschodniej, podczas gdy trzy dobrze widoczne znajdowały się w południowej. Na tej podstawie także to sklepienie można rekonstruować jako trójprzęsłowe, a biorąc pod uwagę odkrytą kształtkę z rysunkiem sklepienia — zapewne gwiaździste¹⁰⁴. W 1628 r. odnotowano, że poza ołtarzem nie było tam żadnych obrazów. W młodszym opisie wskazano natomiast obecność rzeźby drewnianej św. Jana. Po zachodniej stronie kaplicy, z krużganka, dostępna była mała komórka — być może dawna cela pokutna. Obok niej były drzwi i schody prowadzące na poddasze i ganki obronne. Znajdowały się one, podobnie jak w innych zamkach krzyżackich, najpewniej w grubości którejś ze ścian działowych¹⁰⁵.

Na piętrze skrzydła południowego wskazano, jak dotąd, dwa główne wnętrza. Przestrzeń po wschodniej stronie bramy była jednak zbyt duża, by całą zajmowała kaplica. Ponadto w dolnych kondygnacjach, po tej stronie przejazdu, były wydzielone, opisane już, mniejsze wnętrza. Najbardziej powszechnym modelem w krzyżackich kasztelach było umiejscawianie małego pomieszczenia między najważniejszymi wnętrzami skrzydła głównego (kaplicą i refektarzem)¹⁰⁶. W opisach zamku w Kowalewie z XVII w. brak tymczasem informacji na ten temat. Dopiero z inwentarza z 1766 r. wynika, że nad archiwum była ekonomia — izdebka z piecem i kominem¹⁰⁷. Tym samym potwierdza się standardowy podział wewnątrz pierwszego piętra skrzydła głównego. We wcześniejszych inwentarzach wnętrze to było najpewniej pomijane ze względu na nieużytkowy charakter lub brak dostępności.

Przechodząc do omówienia skrzydła wschodniego, należy wskazać, że pomieszczenie nad kuchnią (być może pierwotnie magazyn¹⁰⁸), jako nieużytkowane i zrujnowane (por. dalej), pomijane było w opisach. Północną połowę tegoż skrzydła zajmowała natomiast kolejna duża sala ze sklepieniem — najprawdopodobniej trójprzęsłowym. W 1628 r. określona wielką izbą, a w 1647 r. izbą stołową, wyposażona w piec kaflowy (w 1647 r. doprecyzowany jako biały) i kominek oraz wyłożona ceglana posadzką. Wnętrze doświetlały cztery okna, z których jedno w 1647 r. było już zamurowane. Także wg opisu z 1766 r. pomieszczenie to, nazwane pokojem, miało tylko trzy okna. W północno-zachodnim narożniku izby były drzwi prowadzące do opisanej wcześniej wieży na parchamie. Ponadto w opisie z 1647 r. na wejściu do Sali z krużganka odnotowano przysionek¹⁰⁹.

Skrzydło północne podzielone było na trzy pomieszczenia, nazywane w kolejnych opisach najczęściej pokojami. Przy drzwiach na krużganek, prowadzących z pierwszego od wschodu,

¹⁰³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 13v, 31–31v, 40v.

¹⁰⁴ Na temat wskazanej kształtki z rysunkiem architektonicznym zob. szerzej: Wasik B. 2016b.

¹⁰⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 16, 32.

¹⁰⁶ Torbus T. 2014, s. 357.

¹⁰⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v.

¹⁰⁸ Jak w Golubiu i Papowie Biskupim. Por. Józwiak S., Trupinda J. 2012, s. 276; Wasik B. 2016a, s. 273, 278.

¹⁰⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 15, 32, 40v.

w 1628 r. wzmiankowano nadto komórkę ustępową. W pokoju tym (w 1647 r. nazwanym izbą) znajdowała się posadzka ceglana, piec kaflowy (w 1647 r. biały) i kominek. Wnętrze doświetlały dwa okna i przykryte było drewnianym stropem. Środkowy pokój (także z drewnianym stropem i ceglana posadzka) wyposażono w biały piec oraz kominek, a wnętrze doświetlało jedno okno. Biorąc pod uwagę liczbę okien, można wnioskować, że pokój ten był być może mniejszy od sąsiednich. Jego lokalizacja wskazuje, że to najpewniej tu pierwotnie musiało się znajdować wyjście na ganek gdańska. Pokój zachodni, w przeciwieństwie do poprzednich, był sklepiony i doświetlały go dwa wielkie okna. Mieścił kolejny biały piec kaflowy i kominek. Przechodząc do skrzydła zachodniego, które zajmowały dwa pomieszczenia, to północne w opisie z 1628 r. określone zostało jako pokój starosty, a w późniejszym — jako alkierz. Wnętrze to było sklepione i doświetlone jednym oknem. W pierwszym inwentarzu odnotowano ponadto, że miało posadzkę częściowo astrychową, a częściowo ceglana. Dalej na południe mieściło się pomieszczenie z jednym wielkim oknem. W starszym opisie nazwano je komorą, a w 1647 r. — alkierzem. Znajdował się w nim biały piec i kominek. Wymienione wnętrza piętra skrzydła zachodniego utożsamiać można z sienią i sionką wzmiankowanymi w 1766 r. W 1662 r. na całym pierwszym piętrze (poza kaplicą i izbą stołową) wymieniono tylko dwa pokoje i antykamerę, których nie da się skorelować ze scharakteryzowanymi wyżej wnętrzami¹¹⁰.

Nad pierwszym piętrzem były puste przestrzenie magazynowe i ganki obronne¹¹¹. W inwentarzu z 1766 r. zawarto też ważną informację, potwierdzającą przypuszczenie, że kasztel miał na narożnikach typowe wieżyczki¹¹². Przy okazji wzmianki o poziomie ganków obronnych stwierdzono bowiem, że „w koncu muru zamkowego jest wieża górna, ojednym oknie małym”¹¹³. Znajdowała się ona na narożniku północno-zachodnim i podobne, charakterystyczne dla wielu zamków krzyżackich, stały najpewniej także na pozostałych (ryc. 3).

W XVIII w. ze złym, scharakteryzowanym dalej stanem zamku wysokiego związane były ponadto pewne korekty w stosunku do przedstawionego rozplanowania. Nie istniały już opisane schody na pierwsze piętro i korzystano tylko z małych, drewnianych po zachodniej stronie bramy. Na dziedzińcu wzniesiono natomiast nową szachulcową i zadaszoną deskami kuchnię¹¹⁴.

VI. Stan zabudowy zamku w XVII–XVIII w.

Lektura kolejnych opisów inwentarzowych, wykonanych w ciągu półtora stulecia, pozwala prześledzić postępujący upadek zabudowy zamkowej. Jednocześnie, jak można wywnioskować z tych inwentarzy, zamek musiał być poddany remontowi jakiś czas wcześniej — może jeszcze w XVI w. lub około przełomu XVI i XVII stulecia. Zarówno z opisu z 1628, jak i z 1647 r. jasno wynika bowiem, że dachy zamku wysokiego oraz wież pokryte były gontem¹¹⁵. Najwyraźniej więc zastąpiono nim dachówki, którymi, jak wskazują wyniki badań wykopaliskowych, kryty był dach w średniowieczu¹¹⁶. W okresie nowożytnym ulokowano też nową kuchnię na przedzamczu I oraz większość opisanej zabudowy gospodarczej. W zamku wysokim wykonano najpewniej reprezentacyjną klatkę schodową w obrębie krążanka, zastąpiono w części

¹¹⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 13v–14v, 31v–32, 40v; Opis. 1938, s. 3.

¹¹¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32.

¹¹² Wasik B., Wiewióra M. 2016, s. 58–59.

¹¹³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v.

¹¹⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v; Lustracja. 2009, s. 175.

¹¹⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 18v, 33.

¹¹⁶ Znajdowano je w warstwach z okresu budowy zamku, jak i wkomponowane były jako gruz w średniowieczne fundamenty i mury. Przykładowo w murach parchamu, w tym w partii fundamentowej, przykrytej nasypem w średniowieczu, a także w nienaruszonych nasypach z czasu budowy, podnoszących i niwelujących poziom dziedzińca zamku wysokiego oraz parchamu.

wnętrz sklepienia drewnianymi stropami oraz wprowadzono nowe wyposażenie (m.in. piece kafflowe). Jak wynika jednak z opisów z drugiej ćwierci XVII w., zamek w czasie urzędowania Wejherów podupadł. Już w 1628 r. zasypany był odcinek fosi od strony miasta. Podobną sytuację odnotowano przy bramie prowadzącej od Torunia (Szychowa), przed którą był „przekop zawalony gdzie do zamku wieżdzaią gdzie mostu niemasz bo przekop zawalono gdzie wieżdzaią”¹¹⁷. Most prowadzący na przedzamcze środkowe stał, ale określono jego stan jako zły. W tym przed zamkiem wysokim z jednej strony znajdowała się natomiast tylko połowa poręczy. Tam gdzie fosa jeszcze się zachowała, jej stan też wymagał napraw, gdyż jak stwierdzono „przykop stary miejscami zaliazły, także y mury wielki poprawi potrzebuia”¹¹⁸. Mury obronne znajdowały się już wówczas przynajmniej miejscami w złym stanie — mur północny przedzamcza I określono jako „spustoszały”. Podobnie prezentowały się wieże i baszty. Zrównowane były te w południowym murze przedzamcza III. W wieży bramy prowadzącej od Torunia odnotowano „popadły” komin, powybijane szyby, na trzecim piętrze brak części podłogi, a połowa dachu nie miała pokrycia. Także dach nad bramą przedzamcza II znajdował się w złym stanie. Z kolei loch w wieży przedzamcza I był wówczas zawalony, a dach wymagał znacznej naprawy. Podobnie potrzebował interwencji dach wieży w północno-wschodnim narożniku parchamu. Odnośnie dalszych baszt, których lokalizacja nie jest pewna, stwierdzono, że: „baszta Pod Bocianem niemasz nany nyc tilko mur pokolatany” i w kolejnej: „niemasz także nicz na niey tilko mur oszarpany”¹¹⁹. W 1628 r. zaniedbana i wymagająca remontów była także zabudowa przedzamczy. Dachy większości budynków potrzebowały naprawy. Na przedzamczu III jeden z szachulcowych szczytów ozdorni bardzo się pochylał. W browarze m.in. szyja do piwnicy znajdowała się w złym stanie i zaciekiała, a w studni nie było wody. Ponadto stało na przedzamczu III „przy murze kilka szopisk złych starych nidoczego się nie zgodzą, bo drzewo wnych pogniłe y poszycia nanych niemasz”¹²⁰. Na przedzamczu II wskazano zły stan jednego z chlewików, podobnie jak tych stojących w fosie po północnej stronie przedzamcza. Natomiast chlewy znajdujące się przy oborze były zawalone. Podłoga poddasza nad stajnią wschodnią miejscami pogniła. W chłodnicy na parchamie zamku wysokiego drzwi były wyłamane, a na piętro nad „loszkiem” nie istniały już schody umożliwiające wejście¹²¹. Nie lepiej wyglądała sytuacja na zamku wysokim. W dwóch ramionach krążanka brakowało sklepień. Dach nad studnią wymagał znacznej poprawy. Schody do piwnicy z winem były w złym stanie, a do wielkiej piwnicy szczydła południowego uległy całkowitemu zniszczeniu. W pomieszczeniach głównego piętra sytuacja generalnie przedstawiała się lepiej — odnotowano tylko pojedyncze braki w oszkleniu, a w wielkiej izbie konieczność poprawy posadzki. Zaznaczono jednak, że w kaplicy było „sklepienie złe gdzie się od zaciekania mur psuie”¹²². W najgorszym stanie już wówczas znajdowało się skrzydło wschodnie w części z kuchnią. Stwierdzono bowiem, że nad nią nie było podłogi — „tilko same balki czescią pogniłe”¹²³. Zły stan tej części budynku po skutkował zapewne urządzeniem nowej kuchni na przedzamczu I. Pomieszczenie nad nią pominięto w opisie, co wskazuje, że nie użytkowano go już wtedy. Na koniec wizytatorzy podsumowali, że „pobicie wszystko gunciane na wszystkim zamku barzo złe, tak ze sie y poprawiać niegodzy”, a więzba miejscami pogniła od zaciekania¹²⁴.

¹¹⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 5v.

¹¹⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3.

¹¹⁹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 3–6, 12, 15–15v.

¹²⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4v.

¹²¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 4–5, 6v–9v.

¹²² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 15v.

¹²³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 16v.

¹²⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 14v–18v.

W opisie z 1647 r. widać powoli postępującą degradację zabudowań zamkowych. Część znanych z wcześniejszego inwentarza zabudowań przedzamczy nie jest wzmiankowana, co świadczy, że najpewniej przestała istnieć lub była nieużytkowana. Pogorszeniu uległ stan murów obronnych. Na przedzamczu II i III zrujnowane podparto koźlami. Podobnie jak poprzednio dachy większości obiektów wymagały remontu. Ściany ozdowni były w złym stanie i się chyliły. W piwnicy pod browarem wypadły fragmenty muru i ubytki zagrodzono dylami. Nad szyją wejściową brakowało już wówczas (zaciekającego wcześniej) sklepienia. W stajni stojącej przy bramie prowadzącej od Torunia na przedzamczu III jedną ścianę określono jako złą, a w drugiej były ubytki. Także w murowanej stajni na przedzamczu II odnotowano u dołu braki muru¹²⁵. Pogorszył się też stan budynku z kuchnią na przedzamczu I. W izdebce kucharzy walił się strop. Na piętrze szczególnie w złym stanie była jedna z izb, gdzie strop „zgniął y spadł. Tamże komin wywalony okien dwie w których zadnego szkła niemasz”¹²⁶.

Pogorszeniu uległ także stan zamku wysokiego. Piwnica i parter skrzydła południowego pod kaplicą stały puste. W części pomieszczeń pierwszego piętra odnotowano mniejsze lub większe ubytki oszklenia okiennego. W północnej sali skrzydła wschodniego jedno okno zostało zamurowane, w drugim szkło było potłuczone, a w trzecim w ogóle go nie było. Również w kaplicy niewiele było już szkła w oknach, a sklepienie nadal zaciekało i się psuło. Pomieszczenia te sąsiadowały z najbardziej zdewastowaną, wschodnią częścią zamku ze starą kuchnią. Jej stan się pogarszał i określić go można wręcz jako tragiczny. Jak zaznaczono bowiem: „czwarta część zamku wszystka zruinowana od miasta tamże y kuchnia kiedyś była wiedzny końcu niei tylko stoiei sklepienie wszystko na tey stronie spadło same tylko ściany stoią”. Dalej wskazano, że w bardzo złym stanie było też pomieszczenie w północno-wschodnim narożniku parteru (określone jako spichlerz), w którym mur się rysował i wypadł fragment sklepienia. Zaczynała się również walić szyja schodowa, prowadząca do piwnicy poniżej¹²⁷. Także dach zamku wysokiego był nad skrzydłem wschodnim w całkowicie złym stanie, podczas gdy z innych stron uznano go za dobry lub wymagający tylko poprawy¹²⁸.

W 1662 r. zamek określono już generalnie jako „barzo spustoszony i zrujnowany”. Na przedzamczu I stały jedynie mury obwodowe. W wieży zatrzymywał się wojewoda. Kancelaria była zrujnowana, a „sądowa izba wielka obalona”. Pomieszczenia piętra zamku wysokiego były zdewastowane. Utrzymana była tylko izba stołowa, w której mieszkał wojewoda. Wieża w północno-wschodnim narożniku parchamu „obaliła się i w niwecz zrujnowana”¹²⁹. Mimo tego obrazu dewastacji widać też, poza wskazanymi wnętrzami mieszkalnymi, pewne pozytywne zmiany, naprawiono bowiem mosty. Działania te miały jednak raczej zaledwie charakter doraźny i ograniczony, gdyż stan zamku według opisów z 1765 i 1766 r. był jeszcze gorszy. Widać przede wszystkim, że w ramach odbudowy powstały nowe budynki gospodarcze, które do połowy XVIII w. niszczały.

Fortyfikacje zamku do lat sześćdziesiątych XVIII w. były w stanie daleko posuniętej destrukcji. Istniejąca jeszcze wiek wcześniej fosa między przedzamczem III a II została zasypana. Był tam „znak fosy murami wcale zrujnowanem y opasany, przez którą fosę most teraz na ziemi leży, do pierwszej kiedyś stojącej bramy [prowadzącej na przedzamcze II — przyp. B.W.], przy baszcie na lewą rękę będącej, której bramy teraz niemasz”. Także mury fosy oddzielającej zamek wysoki od przedzamcza II były zniszczone. Podobnie tamtejszy most — jak stwierdzili wizytatorzy — „zgruntu nowego potrzeba ponieważ potym już przejeżdżać niemożna, zatym mostem

¹²⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 30–31.

¹²⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32v–33.

¹²⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 32.

¹²⁸ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 33.

¹²⁹ Opis. 1938, s. 3.

brama zruynowana¹³⁰. Jako zły albo bardzo zły można określić stan wielu budynków na przedzamczach. Przykładowo odnośnie stodoł na przedzamczu II stwierdzono, że „wcale złe, na nie niezdadzące się, tylko rozebrawszy jako drzewo pogniłe spalić. Dach na tych stodołach, wcale zły, miejscami go nie masz”. W kolejnej stodole brakowało szczytów, a dalszy budynek miał dach zerwany przez wichur¹³¹. Nie lepszy był stan zamku wysokiego: „dalej wszedłszy nad tą bramą sufit sklepiony całe zapadły, y z bramy sztuka odpadła muru y taż sama brama prędkiemu bardzo podlega upadkowi, nad którą kawały muru y cegły tylko wiszą, tak że z bojaźnią wchodzić w zamek trzeba, aby kogo lada kiedy niezabiło”. Następnie zauważono, że „w samym zamku jest mały dziedzińczyk w którym znać że kiedyś na około ganki i pokoje były, ale to wszystko, y z murami y z szczytami zapadło¹³². Z pomieszczeń parteru, w znacznej części zawalonych, użytkowane było tylko archiwum, w którym jednak nie było oszklenia — jedynie krata, a sklepienie się waliło i podparto je belkami. Było to więc pomieszczenie, „w którym trudność aby księgi dłużej zostawały, ato zapadnięta tegoż sufitu y skąd niebezpieczeństwo dla ksiąg nastąpić by mogło”. Na piętrze użytkowane były wnętrza w południowo-zachodniej części zamku oraz w skrzydle zachodnim i północnym. Kaplicę pominięto — zapewne zaciekające i psujące się stulecie wcześniej sklepienie w międzyczasie runęło. Kompletna destrukcja groziła też północnej części zamku wysokiego. Ściany tam były porysowane, pękała działowa na pierwszym piętrze, sklepienia w pokojach były pozarywane, a ściana zewnętrzna, położona nad skarpią, pękała od dołu. Tak więc, jak stwierdzili wizytatorzy w 1766 r., nadające się jeszcze w miarę do wykorzystania pokoje na piętrze „prędky upadek okazui”. Dalej zanotowano, iż „z przyczyny rozwalających się fundamentów, jako onych świezo wielka oderwała się sztuka” muru nad jednym z pokoi, a strop nad nim zapadał się¹³³. Także dachy były w złym stanie — pogniły i mocno zaciekały, co zresztą było bez wątpienia przyczyną destrukcji sklepień i murów wewnątrz budynku, choć część zadaszenia, jak odnotowano w 1765 r., świezo reperowano¹³⁴. Prawdopodobnie naprawiano te nad skrzydłem północnym, co wywnioskować można z opisu z 1766 r., w którym podsumowano, iż „zamek ten cały oprócz wyżej opisanych trzech na gorze pokojów [skrzydła północnego — przyp. B.W.], nad ktoremi tylko dach jeszcze niezły, w murach wewnętrznych, jako y zewnętrznych, y w dachach zruynowany, y pod przerzeczonymi pokojami trzema gornemi prędkiego, y mocnego mur zewnętrzny potrzebuje poratowania, aby obaliwszy się, y tych pokojów resztujących nie zarwał, do czego wielkie już podobieństwo¹³⁵. Opis zamku z 1765 r. wizytatorzy zakończyli stwierdzeniem, że „były jeszcze w niektórych miejscach baszty i wieże jako też i niższe fosy, lecz teraz tylko kawałki murów stojących znakami są¹³⁶”.

VII. Zakończenie

Analiza obszernych opisów inwentarzowych z XVII–XVIII w. umożliwiła znacząco lepsze rozpoznanie zabudowy zamku w Kowalewie. Dotąd, na podstawie badań archeologicznych, znany był ogólny układ i można było częściowo rekonstruować podział wnętrza zamku wysokiego. Dzięki skonfrontowaniu kilku inwentarzy możliwa była znacznie bardziej szczegółowa rekonstrukcja formy, układu zabudowy i poszczególnych wnętrz. Drobiazgowość wizytatorów umożliwia też m.in. rekonstruowanie liczby kondygnacji, okien i innych detali. Przygotowane przez nich opisy stanowią więc dobrą podstawę do odtworzenia bardziej szczegółowych cech

¹³⁰ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40; por też Lustracja. 2009, s. 175.

¹³¹ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40.

¹³² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v.

¹³³ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v–41.

¹³⁴ Lustracja. 2009, s. 175.

¹³⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 114, k. 40v–41.

¹³⁶ Lustracja. 2009, s. 175.

zabudowy, co jest bezcenne w przypadku obiektu, którego bryła się nie zachowała. Powyższa analiza umożliwiła także weryfikację obserwacji i wniosków poczynionych na podstawie badań archeologicznych, potwierdzono wiele z nich, a jednocześnie skorygowano niektóre wcześniejsze interpretacje.

Wyłaniający się w ten sposób obraz zamku kowalewskiego w okresie nowożytnym pozwala też na pewne ogólniejsze spostrzeżenia. Wnioskować można, że jakiś czas przed 1628 r. (w XVI w. lub na przełomie XVI i XVII w.) musiał być poddany remontom. Z opisów wynika, że duża część zabudowy gospodarczej ma nowożytną metrykę, a niektóre budynki postawiono prawdopodobnie w miejscu wcześniejszych obiektów. Można jednak również wskazać budynki starsze. Średniowieczna była zapewne murowana stajnia na przedzamczu II. Także część zabudowań na parhamie i przedzamczu I miała krzyżacką metrykę lub zbudowano je, korzystając z elementów starszych budynków. Mimo że podstawowy układ wnętrza zamku wysokiego powstał w średniowieczu, to także w nim można dostrzec nowożytne przekształcenia. Prawdopodobnie wtedy powstała zachodnia klatka schodowa w krążanku. Bardzo możliwe też, że przynajmniej w części efektem nowożytnej przebudowy była obecność na pierwszym piętrze skrzydła północnego i zachodniego kilku mniejszych pomieszczeń. Ogólnie jednak w omawianym okresie uderza zaniedbanie zamku skutkujące jego postępującą ruiną. Powszechnie bowiem w Prusach Królewskich w XVI i XVII w. dbano o stan techniczny zamków. Zaniedbania powstałe za czasów starostów zazwyczaj naprawiali ich następcy. W innych zamkach, traktowanych jako rodowe rezydencje (np. Golub, Lipienek, Sztum), również były prowadzone modernizacje i rozbudowy¹³⁷. Tymczasem w Kowalewie dostosowano, co prawda, do 1628 r. wnętrza do nowych potrzeb (instalując np. piece kaflowe), jednak na głównych budynkach zamku, jak i wieżach, dachówki ceramiczne zastąpiono gontami. Obraz zamku po pierwszej ćwierci XVII w. to już postępująca, wynikająca z zaniedbania destrukcja, której później bez ogromnych nakładów nie można było zapobiec. Opisyany w latach sześćdziesiątych XVIII w. obiekt popadł w ruinę.

Kres zamku nastąpił niedługo po spisaniu ostatnich inwentarzy. W wyniku I rozbioru Rzeczypospolitej stracił on ostatecznie znaczenie jako siedziba administracji. W kolejnych latach i dekadach pozostałe mury rozebrano, tak że w latach dwudziestych XIX w. zostały już tylko fundamenty. Ostatecznie nawet je wkrótce wybrano, przeznaczając w 1858 r. na budowę kościoła ewangelickiego¹³⁸.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], dział LVI — Inwentarze Starostw, sygn. 114, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17712105> (dostęp 01.03.2023).

Źródła i opracowania publikowane

Amtsbücher. 2015. *Amtsbücher des Deutschen Ordens um 1450. Pflegeamt zu Seehesten und Vogtei zu Leipe*, wyd. C.A. Franzke, J. Sarnowsky, Göttingen.

Bau- und Kunstdenkmäler. 1889. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, 6–7, Der Kreis Thorn*, oprac. J. Heise, Danzig.

Guerquin Bohdan. 1984. *Zamki w Polsce*, Warszawa.

Haftka Mieczysław. 1999. *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock.

¹³⁷ Szerzej: Wasik B. 2015; Wasik B. 2021.

¹³⁸ Steinbrecht C. 1888, s. 26; Katalog. 1973, s. 34.

- Jóźwiak Sławomir, Trupinda Janusz. 2012. *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń.
- Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan. 2001. *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa.
- Katalog. 1973. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, 11, *Województwo bydgoskie*, 6, *Powiat golubsko-dobrzyński*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa.
- Lustracja. 2009. *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, 2, *Województwo chełmińskie*, 2, *Ziemia chełmińska*, wyd. J. Dygdała, Toruń.
- Opis. 1938. *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń.
- Rogalski Bogumił. 1986. *Komturski gotycki zamek krzyżacki w Kowalewie na tle ówczesnej architektury obronnej zakonu*, [w:] *Dzieje Kowalewa Pomorskiego*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz, s. 57–95.
- Starski Michał. 2016. *Archeologia o Zamku Wysokim w Człuchowie*, [w:] *Wokół człuchowskiego wzgórza zamkowego od XIV do XX w. Architektura — administracja — polityka. Materiały z konferencji w dniu 22 stycznia 2016 r.*, red. K. Monikowska, Człuchów, s. 9–29.
- Steinbrecht Conrad. 1888. *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, 2, *Die Zeit der Landmeister 1230–1309*, Berlin.
- Torbus Tomasz. 1998. *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München.
- Torbus Tomasz. 2014. *Zamki konwentualne Państwa Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Wasik Bogusz. 2014. *Analiza źródeł architektonicznych*, [w:] *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red M. Wiewióra, Toruń, s. 87–98.
- Wasik Bogusz. 2015. *Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 41, s. 20–35, <http://www.zeriba.pl/wkjhoc/wk/wk41.pdf> (dostęp 13.09.2023).
- Wasik Bogusz. 2016a. *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń.
- Wasik Bogusz. 2016b. *Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim*, „Ochrona Zabytków”, 69, 2 (269), s. 21–30, https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2019/08/OZ_2-2016_02_Wasik.pdf (dostęp 13.09.2023).
- Wasik Bogusz. 2017. *Zamek, kościół i mury miejskie w Kowalewie Pomorskim — kwestia XIV-wiecznych warsztatów budowlanych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 79, 1, s. 71–86.
- Wasik Bogusz. 2018a. *Zamek w Kowalewie Pomorskim — pierwsze wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, red. J. Raczkowski, współpraca M. Jakubek-Raczkowska, *Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu*, 2, Toruń, s. 51–61, 273–280, http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T2.2018.005
- Wasik Bogusz. 2018b. *Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2 (300), s. 211–237, <https://doi.org/10.51974/kmw-134886>
- Wasik Bogusz. 2020. *Układ przestrzenny i architektura zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań z lat 2013–2016*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, 2, red. J. Raczkowski, M. Jakubek-Raczkowska, *Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu*, 3, Toruń, s. 27–39, 317–323, http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T2.2018.002
- Wasik Bogusz. 2021. *Zamki pokrzyżackie w dobie Prus Królewskich. Przekształcenia i modernizacja na wybranych przykładach*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, 1, *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork, s. 276–298.
- Wasik Bogusz, Wiewióra Marcin. 2016. *Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 45, s. 53–65, <http://www.zeriba.pl/wkjhoc/wk/wk45.pdf> (dostęp 13.09.2023).

- Wiewióra Marcin. 2017. *Zamek krzyżacki w Kowalewie Pomorskim — wstępne podsumowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, 2, red. A. Różański, Poznań, s. 1049–1069.
- Wiewióra Marcin, Misiewicz Krzysztof, Wasik Bogusz, Małkowski Wiesław. 2017. *Przedzamcze zachodnie zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań nieinwazyjnych i archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 51, s. 42–52, <http://www.zeriba.pl/wkjohc/wk/wk51.pdf> (dostęp 13.09.2023).
- Wiewióra Marcin, Wasik Bogusz. 2017. *Zamek w Kowalewie Pomorskim. Dzieje warowni w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 35, s. 129–158, https://apcz.umk.pl/AUNC_ARCH/article/view/17919 (dostęp 13.09.2023).
- Wiewióra Marcin, Wasik Bogusz, Momot Agata. 2016. *Chronologia zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim na podstawie wyników pierwszego sezonu badań w 2013 r.*, [w:] *Od Torunia do Charkowa*, red. M. Grupa, A. Pydyn, s. 129–141.

Opracowania niepublikowane

- Cackowski Krzysztof, Wasik Bogusz. 2015. „Opisy wykopów badawczych eksplorowanych w 2015 roku”, Toruń [maszynopis w Instytucie Archeologii UMK i archiwum WUOZ w Toruniu].
- Momot Agata, Wasik Bogusz. 2013. „Badania archeologiczno-architektoniczne zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim w roku 2013”, Toruń [maszynopis w Instytucie Archeologii UMK i archiwum WUOZ w Toruniu].